Abbâsîler Sosyal Yaşam Parametrelerinden Oyun Meclislerindeki Oyunlar ve Yeni Aktiviteler (750-833)

Murat Bıyıklı*

Giriş**

Abbâsî devletindeki sosyal yaşam parametrelerinden biri de hiç şüphe yok ki halife, nedimleri, yakın arkadaşları ve bürokratik sınıftan bazılarının değişkenlik gösterecek şekilde iştirak ettikleri oyun meclisleri denebilecek eğlence meclisleridir. Bu meclislerin elbette ki toplumun tamamının yaşam tarzı hakkında bilgi verdiği iddia edilemez. Ancak havas zümresi denilen tabaka için önemli bir işaret göstergesi olduğu aşikârdır. Bu meclislerde halife ve diğer arkadaşları önünde mûsikî aletleri eşliğinde mugannîler tarafından şarkı ve kasideler icrâ edilir, dönemin önde gelen şairleri tarafından şiirler okunur, hikâyeler tahkiye edilir ve rakkaslar raks ederdi.[1] Halifelerden mûsikî aleti çalanlar da bizatihi sesleriyle şiir ve şarkılara iştirak etmişlerdir. Bazen kendi besteledikleri şarkıları kendileri söylüyor bazen de aynı şarkıyı bir başkasından söylemesini istiyorlardı.[2] *Egânî* de kimi halifelerin yüzlerle

* Dr. Öğr. Üyesi, Kayseri Üniversitesi, Develi İslâmi İlimler Fakültesi, İslâm Tarihi Ve Sanatları Bölümü, Siyer-İ Nebi ve İslâm Tarihi Ana Bilim Dalı

** Bu makale, 12-13 Ağustos 2022 tarihlerinde gerçekleştirilen Uluslararası İslâmi Dayanışma Oyunları Sempozyumu'nda sunulan özet bildirinin tam metninin gözden geçirilmiş halidir.

1 Örnek bir oyun meclisi için bkz. Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher (fî tühafi'l-eşrâf mine'l-mülûk ve ehli'd-dirâyât*, thk. Müfid Muhammed Kameyha (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1390/1971), 4/4/99.

2 Geniş bilgi ve örnekleri için bkz. Ali b. el-Hüseyîn b. Muhammed Ebü'l-Ferec el-İsfâhânî, *el-Egânî*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dârü's-Sâdr, 1429), 9/205-223; Muhammed b. Ali b. Muhammed b. İmrânî, *el-İnbâ' fî târîhi'l-hulefâ'*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî (Kahire: Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, 1421/2001), 113; Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ' = İrşâdü'l-*

ifade edilen bestesi olduğundan bahsedilmektedir.[3] Diğer taraftan özellikle güzel sesi olan ve herhangi bir mûsikî aletini çalmasını bilen cariyeler meclislerde hünerlerini sergilerlerdi.[4] Bu bağlamda Emîn ve Me'mûn döneminde oldukça zikredilen, yüzlerce bestesi olan ve bütün mûsikî aletlerini çalmasını bilen Arîb'in bu meclislerdeki terennümlerinin çok fazla ilgi gördüğü özellikle ifade edilmelidir.[5] Meclislerin vazgeçilmez denebilecek mûsikî aleti ud, diğer bütün aletlerden daha değerli görülüyordu.[6] Eğlencenin sonunda halifeler, bütün hünerleri ile kendilerini eğlendiren katılımcılara on binlerce dinar ihsanda bulunurlardı.[7] Çalışmada üzerinde durulacak asıl husus ise bu tür eğlence şekillerinden ziyade oyun bazında değerlendirilebilecek aktivitelerdir. Bu bağlamda öncelikle meclislerdeki oyun ve oyun mahiyetindeki etkinlikler sonra da bu dönemde ortaya çıkan yeni bazı aktiviteler ele alınacaktır.

1. Oyun Meclislerindeki Oyun ve Aktiviteler

Eğlence meclislerinde oynanan oyunlardan satranç ve tavla Emevîler döneminden beri bilinen ve tercih edilen oyunlardı. Satranç oyununun geçmişi Hindistan'da Sissa adındaki bir prens tarafından Kral Baltit için icat edilmesine kadar uzanmaktadır.[8] Bu derece kadim bir geçmişe sahip bir oyunu, Abbâsî halifelerinden ilk oynayanın Hârûnürreşîd olduğu aktarılmaktadır.[9] Yine Bermekî ailesinden Yahyâ el-Bermekî'nin iki oğlu

---

erib ilâ ma'rifeti'l-edib, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993), 5/2016; Ebü'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâliki'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr: Memâliki'ş-şarki'l-İslâmî ve't-Türk ve Mısr ve'ş-Şam ve'l-Hicaz* (Ebûzabî [Abudabi]: el-Mecmaü's-Sekafî, 1423/2002), 10/290; Ebü'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, thk. Hamdî ed-Demirdâş (y.y.: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1425/2004), 249.

3 İsfâhânî, *el-Egânî*, 9/205-209-216.

4 Ebü'l-Kâsım Sikatüddîn Ali b. Hasan b. Hibetullâh İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amrî (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 72/164; Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızoğli b. Abdillah Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân* (Dımeşk: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyyeti, 1434/2013), 15/231; Şemseddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-) meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1413), 18/202; Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, 257.

5 Murat Bıyıklı, "Cariyelikten Şöhrete Giden Yolda Arîb el-Me'mûniyye'nin Hayatına Panaromik Bir Bakış", *Tokat İlmiyat Dergisi* 10/1 (30 Haziran 2022), 121.

6 Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullâh İbn Hurdâzbih, *el-Muhtâr min kitâbi'l-lehv ve'l-melâhâ* (y.y.: b.y., ts.), 3.

7 İsfâhânî, *el-Egânî*, 8/179-180.

8 Taner Yıldırım, "Abbasîler'de Sportif Faaliyetler ve Eğlence Kültürü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/2 (30 Temmuz 2016), 360.

9 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân*, 17/65.

Fazl ve Ca'fer de satranç oynamayı severlerdi.[10] Me'mûn'un kendisi de bu oyunu çok severdi ve satrançta yeni bazı kurallar getirmişti.[11] Onun bürokratlarından Amr b. Mes'ade de satranç oynamada mâhirdi.[12] Diğer bir oyun olan nerd, günümüzdeki tavla ile benzerdi. Abbâsîler'den daha önce var olan bu oyun da ismini mucidi olan Erdeşîr b. Bâbek'ten almaktadır.[13] Abbâsîler'de bu oyunu ilk oynayanın da Hârûnürreşîd olduğu görülmektedir.[14] Bu oyunda dikkat çeken bir diğer isim Arîb'di. O, nerd konusunda oldukça hünerliydi ve oynadığı kişiler onu yenemezdi.[15]

Komedyenler, meccân denen taklitçi micahçılar (bunlara şaklaban denebilir) ve kassaslar bahis mevzu dönem Abbâsî halifelerinin oyun meclislerinin müdavimleriydiler. İbn Ümmü Hamîde denen Eş'ab lakablı Ebu'l-'Alâ' (öl. 154/771), İbn Ebî Meryem, Kevser el-Hâdim, İshâk el-Mevsılî (öl. 235/850), Esma'î, Ebû Nüvâs (öl. 198/813 [?]), Ahmed b. Ebî Hâlid gibi isimler bu dönemin en meşhur komedyen ve kassâslarıydılar.[16] Bunlardan Emevîler'i de görmüş olan Ebu'l-'Alâ' yaptığı hareketlerle halife ve nedimlerini güldürürdü. Kimi zaman da kıyafetlerini değiştirerek taklitler yapardı ve meclistekiler onun bu taklitleriyle eğlenirdi.[17] İbn Ebî Meryem (Nûh b. Yezîd b. Ce'ûne el-Mervezî öl. 173/789) de zaman zaman Hârûnürreşîd'i güldürenler arasında olup o da kendine özgü tavrı ile mizahçılardan sayılabilir.

---

10 Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer: el-fâ'ik sıhâhü'l-cevherî min kısmeti feleki'l-Müşterî: ed-dürretü's-seniyye (mudıyye) fî ahbâri'd-devleti'l-Fâtımiyye*, thk. Birend Ratika, Edvard Bedin, Muhammed Said Cemaleddin, Jonhild Ceraf, Durutiya Kitafolseki (İsa el-Bâbî el-Halebî, 1413/1992), 5/150; Şevki Dayf, *Tarihü'l-edebi'l-Arabi: Asrü'd-düvel ve'l-imarat: el-Ceziretü'l-Arabiyye, el-Irak, İran* (Mısır: Dârü'l-Maârif, 1960), 9/417.

11 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15/231.

12 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân*, 14/191.

13 Nerdeşîr şeklinde söyleniyordu ve baştaki *nerd* kısmı bu oyuna ismini vermişti. Bkz. Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yâkub b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *el-Kâmusü'l-muhît*, thk. Muhammed Naîm el-İrkusûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1357/1938), 322.

14 Filistîn Hasan Mahmûd Ebû Zehv, *Mecâlisu'l-lehv fî kusûru'l-hulefâi fî asri'l-Abbâsî el-evveli* (Filistîn: Câmiatü'n-Necâhi'l-Vataniyye, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 94.

15 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 69/267; Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Dâru'l-Fikr, 1407/1986), 11/60.

16 Ebû Zehv, *Mecâlisu'l-lehv*, 96.

17 Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad ev Medîneti's-Selâm*, thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), 7/501; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân*, 12/258-261; Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir el-Makrîzî, *Kitâbü'l-Mukaffa'l-kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1427/2006), 2/113.

Yaptığı müstehcen şakalar ile halifeyi güldürürdü. Halifeyi güldüreceğim diye kimi zaman dînî değerleri görmezden gelebiliyordu. Halife namaz kılacağı ya da Kur'an okuyacağı zaman onu güldürmek için uğraşırdı. Mesela bir defasında Hârûnürreşîd yatsı namazında (وما لي لا أعبد الذي فطرني)[18] ayetini okurken bu ayeti tekrarlıyordu. İbn Ebî Meryem o sırada yatağında uzanmış yatıyordu. Bir anda yatağından fırlamış ve "Vallâhi sayamıyorum." demişti. Bunun üzerine halife namazı kesmek zorunda kalmış ve gülmeye başlamıştı. Sonrasında İbn Ebî Meryem'e "Sayma" diyebilmişti.[19] Meclislerin dikkat çeken diğer bir ismi Kevser el-Hâdim de güldürücü hareketleri ile halife ve nedimlerini eğlendirirdi. İshâk el-Mevsılî[20] ve İbrâhîm el-Mevsılî[21] de hem nüktedanlıkları hem de mûsikîdeki hünerleri ile halife ve nedimlerinin hoş vakit geçirmelerini sağlıyorlardı. Ebü'l-Abbâs-es-Seffâh, el-Mansûr ve el-Mehdî dönemi komedyenlerinden en meşhuru denebilecek isim ise Ebû Delâme idi.[22] Ebû Delâme, Mehdî'yi sadece eğlence meclislerinde komedyenlik yaparak güldürmezdi. Aynı zamanda halifenin eğlenme ve hoş vakit geçirmeye yönelik diğer aktivitelerinde de onu güldürürdü. Bu manada *el-ʿIkdu'l-Ferîd*'de geçen şu rivayet kayda değerdir. Bir defasında Halife Mehdî, Ebû Delâme ve Ali b. Süleymân'nın bulunduğu bir sürek avında grubun karşısına bir ceylan çıkmıştı. Halife Mehdî bir ok atmış ve ceylanı kalbinden vurmuştu.[23] Aynı anda atan Ali b. Süleymân'ın oku

---

18 "Hem ben, ne diye beni yaratana kulluk etmeyeyim…" Yâsîn 36/22. Bkz. Heyet, *Kur'an Yolu Meâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 440.

19 Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed b. Âsım el-Garnâtî, *Hadâiku'l-ezhâr fî mustahsini'l-ecvibe ve'l-muzhikât ve'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-hikâyât ve'n-nevâdir*, thk. Ebû Hemâm Abdüllatîf Abdülhuleym (Kâhire: Dâru'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyyeti, 2014), 224.

20 Örnek bir rivâyet için bkz. Ebû ʿAmr Ahmed b. Muhammed b. ʿAbdi Rabbih İbn ʿAbdi Rabbih, *el-ʿIkdu'l-Ferîd* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1404/1983), 8/109; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tagrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire* (Mısır: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdu'l-Kavmiyye, Dâru'l-Kütüb, ts.), 2/225.

21 Örnek rivâyet için bkz. Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000), 6/65.

22 Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn ʿAbdurrahmân b. ʿAlî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Tenvîru'l-ğabeş fî fadli's-Sûdân ve'l-Habeş*, thk. Merzûk ʿAlî İbrâhîm (Riyad: y.y., 1419/1998), 175.

23 Abbâsî halifelerinden ceylanlar, çeşitli kuşlar, yaban eşekleri ve bazı vahşî hayvanların avlanmasında adı geçen ilk halife Mehdî idi. Halife Mehdî av konusunda son derece meraklıydı. Hârûnürreşîd bu konuda Mehdî'den sonra gelen ikinci isim olmuştur. Reşîd'in oğlu Sâlih domuz avını severken Me'mûn diğer vahşî hayvanları avlanmayı severdi. Bkz. Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Göl (istanbul: İletişim Yayınları, 2015), 2/796.

ise ceylana değil de av köpeklerinden birine isabet etmişti. Bunun üzerine halifenin isteği ile Ebû Delâme bir şiir söylemiş ve orada bulunanları güldürmüştü.[24] Bazen de mecliste gülünecek konuları halife açar ve yanında oturan nedimlerinden de bu konular hakkındaki görüşlerini sorardı. Bir defasında Halife Me'mûn, Bağdat'ta Dicle Nehri'ne nâzır güzel bir yerde nedimleri ile oturup Ahbâru'l-'Arab hakkında konuşurken ortaya, insan sakalı ile insan aklı arasında ilişki olduğu, sakalı uzun olanın aklı kısa olacağı ve kendisinin uzun sakallı olup da akıllı hiçbir kimseyi görmediği yönünde ilginç bir konu attı. Nedimlerinden de bu konudaki görüşlerini istedi. Bazısı halifeye cevap verilmeyeceğini ama uzun sakallı olup son derece akıllı olan insanların da olduğunu söyledi. Bu esnada kendilerine doğru uzun sakallı, heybetli ve güzel giyinimli biri yaklaşıyordu. Halife nedimlerine bu adam hakkında ne düşünüyorsunuz diye sordu. Kimisi "bu adam akıllı", bir başkası "bu adamın kâdı olması gerekiyor" dedi. Halife hizmetçileri ile adamı huzuruna çağırttı. Adam halife ve nedimlerinin yanına geldiğinde oldukça güzel bir selam verdi. Halife adamı konuşturmaya başlayıp ismini ve künyesini sordu. İsminin Ebû Hamdûne, künyesinin Alleveyh olduğunu öğrendi. Bunun üzerine halife güldü ve nedimlerine kaş göz işareti yaptı. Sonrasında halife işinin ne olduğunu sordu. Ebû Hamdûne kendisinin şer'î meselelerde iyi bir fakih olduğunu söyledi. Halife bundan sonra kendisine bir soru soracağını ifade edip koyun satan bir adam, müşteri ve koyun ile ilgili komik bir soru sorup cevap vermesini istedi. Gelen fakih öyle bir cevap vermişti ki halife gülmekten yere yattı, bu esnada nedimleri de adeta gülmekten kırılıyordu. Sonunda halife bir beyit söyledi ve beyitte daha önceki iddiasının tersine uzun sakalın ancak aklı arttıracağını söylüyordu.[25]

Meccân denen şaklabanlar[26] da oyun meclislerinde halife ve arkadaşlarını eğlendirirdi. Özellikle bu iş için dikilmiş komik kıyafetler giyerlerdi. Giydikleri bu kıyafetler ile ayı ve maymun gibi bazı hayvanları taklit ederlerdi. Bu esnada ses çıkarması için boyunlarına zil ve çıngırdak takarlar ve bu şekilde ortamda bulunanları eğlendirirlerdi. Bazı zamanlar ifade yerindeyse kantarın topuzu kaçardı ve buna halifeler de ortak olurdu. Bir defasında Halife Emîn şaklabanlarına "Kim benim eşeğim olacak" diye sormuş, onlar da "Ben olurum, ben olurum" diye öne atılıp halifenin binmesi için eğilmişlerdi.[27]

---

24 İbn ʿAbdi Rabbih, *el-ʿIkdu'l-Ferîd*, 8/141.

25 Garnâtî, *Hadâiku'l-ezhâr*, 171.

26 Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şâbüştî, *ed-Deyârât*, thk. Korkîs Avvâd (Beyrut: Dârü'r-Raidi'l-Arabi, 1406/1986), 161.

27 Geniş bilgi için bkz. Ebû Zehv, *Mecâlisu'l-lehv*, 97.

Kassasların anlattığı hikâyelerin ve nevâdir denen ilginç tarihî olayların da bahsi geçen dönem için en şaşalı zamanını yaşadığını söylemek iddialı olmayacaktır. Özellikle bir kısmını Hârûnürreşîd dönemine ait masalların oluşturduğu "Binbir gece masalları" tarihin malumudur. Bu dönemdeki önemli kassas, nevâdir, ahbâr ve garâib ehli arasında Hasan b. Sehl (öl. 236/851), Cerîr b. Hâzim, Esma'î, Ebû Nüvâs, Heysem b. Ali gibi isimler yer alıyordu. Hasan b. Sehl'in hâcib iken peşi sıra anlattığı hikâyeler dikkatle dinlenirdi.[28] Me'mûn dönemi komutanlarından Ahmed b. Ebî Hâlid (öl. 212/827) kıssa anlatmada da son derece mizansen ve nüktedandı. Onu dinleyenleri adeta mest ederdi. Bir defasında Me'mûn ondan sabahleyin erkenden yanına gelmesini ve bildiği bütün hikâyeleri anlatmasını istemişti. O da erkenden gelip Yezîdîler'den bir adam hakkında bir hikâye anlatarak halifeyi güldürmeye başlamıştı.[29]

2. Yeni Aktiviteler

Bu dönemde Emevîlerden sonra ortaya çıktığı anlaşılan birçok aktivite dikkat çekmektedir. Nitekim fetihlerle beraber devletin sınırlarının genişlemesi ve buna paralel olarak ekonomik gelirlerin artması yeni oyun ve eğlence aktivitelerini beraberinde getirmişti. Buna bir de farklı kültürlere sahip insanların Bağdat'a gelerek yerleşmeleri ve daha önce sahip oldukları eğlence etkinliklerini buraya taşımaları eklendiğinde, Abbâsîler'deki oyunlar mozaik denecek kadar zengin bir hal almıştır. Bunlardan ilki *Bercâs* adındaki oyundur. Bu oyun araştırmaya konu olan dönemde ilk defa halife Hârûnürreşîd tarafından oynanmıştır.[30] Oyun, oynayanlar tarafından belirlenen herhangi bir hedefin yüksek bir cismin üstüne yerleştirilip okla vurulması şeklinde oynanıyordu. Bu oyuna benzer diğer yeni bir aktivite *neşâb* oyunudur. Bu oyun da ok ile oynanmaktadır. Bu oyunu ilk oynayanın da Hârûnürreşîd olduğu zikredilmektedir.[31] Öyle ki halife bu oyunla ilgili yarışmalar düzenler ve başarılı olan oyuncuları ödüllendirirdi.[32] Bu

---

28 Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Es'ad b. Ali b. Süleymân el-Yemânî el-Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997), 2/48.

29 Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd: (Akdem mâ kütübü fî târîhi'l-Halife el-Me'mun)*, thk. es-Seyyid İzzet el-Attâr el-Hüseynî (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1423/2002), 121; Hamza b. el-Hasen Hamza el-İsfehânî, *et-Tenbîh ʿalâ hudûssi't-tashîf*, thk. Muhammed Esʿad Talas (Beyrut: y.y., 1412/1992), 12.

30 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân*, 17/65; Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir el-Makrîzî, *es-Sulûk li maʿrifeti duveli'l-mulûk*, thk. Muhammed ʿAbdulkâdir ʿAtâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1418/1997), 1/118.

31 Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/801; Ebû Zehv, *Mecâlisu'l-lehv*, 95.

32 Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/795.

oyunlara benzeyen bir başka oyun *Culâhik* oyunudur. Oyun *Bunduk* denen taş, kurşun, çamur ve buna benzer malzemelerden yapılan küçük toplarla oynanmaktaydı.[33] Bu yüzden oyuna fındık atma oyunu da denilmekteydi. Adından hareketle topların büyüklüğünün fındık kadar olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca oyunun kendine özgü özel bir yayı vardı ve fındık yayı deniyordu. Atçılar bunu okçuların ok attığı gibi kullanıyordu. Bu yüzden Culâhik günümüzde sapan olarak bilinen ve taş atılan alete benzetilebilir. Bu oyun Farslar'dan Abbâsîler'e geçmişti.[34] Abbâsîler'de bu oyun oldukça rağbet görmüştür. Culâhik için bunduk atıcılarından oluşan özel askerî birlikler oluşturuldu. Hârûnürreşîd'in *Neml* (Karınca) adında özel bir fındık bölüğü vardı. Bunlar halifenin konvoyunun önünde giderdi ve yolu kapatanlara bunduk adı verilen bu küçük topları fırlatarak yolu açardı. Bahsi geçen dönemde sayısı çok fazla artan bu kişiler şehirden uzak yerlere gidip bunduklarla kuş ve benzeri hayvanları vurmak için mücadele ediyordu. Fındık (bunduk) atıcıları çoğu zaman güvercin uçurarak vakit geçirirdi. Kendilerine özgü bir şalvar ve özel bir üniformaları vardı. Şalvara da kabadayılık şalvarı derlerdi. Bağdat'taki alt tabakadan türeyen ayyarlar, Abbâsî devletinin son zamanlarında bu şalvarları giymeye başlamışlardı. Sonraki dönemlerde fındık atıcılığı deyim yerindeyse çığırından çıkmış ve tarikat haline getirilmeye çalışılmıştı.[35]

Bahis mevzu dönemde ortaya çıkan bir başka yeni aktivite *Tabtâbe* (Tabâtab) denen oyundur. Geniş bir tahta ve top ile oynanmaktadır. Dönemin en önemli eğitim ve askerî aracı diyebileceğimiz at bu oyun

---

33 Ahmed Rızâ, *Mu'cemu metni'l-luga: Mevsu'atu lugaviyye hadîse* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1377/1958), 1/561; Mustafa İbrahim vd., *el-Mu'cemü'l-vasît* (y.y.: Dâru'd-Da'vet, ts.), 132.

34 Hz. Osman (ra) döneminde geçtiği fakat Medine'de kötü ve gereksiz kabul edildiği için rağbet görmediği de ifade edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/800.

35 "Halife Nâsır-Lidînillâh (öl. 622/1225), halife olunca bu işle uğraşanlara büyük destek vermişti. Çünkü kendisi de fındık atma ve güvercin uçurma meraklısıydı. Kendisi de bizzat bu şalvardan giyiyordu. Fındık atıcılığına verdiği öneme binaen, aralarında güçlü bir bağ oluşturması sebebiyle kabadayılık şerbeti içen ve fındık şalvarını giyenlerden başka hiç kimsenin fındık atmasına izin vermemişti. Kendisini de fındık atıcıları tarikatının piri ilan etmiş, istediğini bu tarikata kabul, istemediğini de reddetmişti. Bu halife, H. 607 yılında hilafetini tanıyan melik ve emirlere birer mektup göndererek, kabadayılık şerbetini içmelerini, şalvarlarını giymelerini, fındık atıcılıkta kendi grubuna dahil olmalarını, kendisini bu tarikatın piri olarak tanımalarını tavsiye etmiş, onları da davet etmişti. Bu grubun mesleğine girmek isteyenler Bağdat'a gidiyor, halifenin eliyle tarikat şalvarını giyiyordu. Artık hiç kimse bu tarikata girmeden fındık atıcısı olamıyordu. Irak ve diğer bölgelerde bulunan bütün fındık atıcılar, bu gruba veya teşkilata üye olmuşlardı." Geniş bilgi için bkz. Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/801.

için oyuncundan sonraki en önemli etkendir.[36] At, geniş tahta ve top ile oynanmasının haricinde kaynaklar oyun hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir.

Emevîler ve daha öncesinde olmayıp Abbâsîler'de ortaya çıkan yeni oyunlardan bir diğeri *Savlecân* oyunudur. Bu oyun da at üzerinde kendine özgü sopası ve topu ile oynanıyordu.[37] İki takım vardı ve takımdaki bütün herkes at üzerinde mücadele ederdi. Hitti bu oyunu bir çeşit kriket ya da hokey oyununa benzetmektedir.[38] Savlecân ilk defa Hârûnürreşîd tarafından oynandı ve daha sonraki halifeler tarafından da devam ettirildi.[39] Özellikle Halife Emîn bu oyunun tutkunlarındandı. Bu yüzden savlecân oyununu daha güzel ve rahat oynayabilme adına Mansûr Kasrı'nın etrafında bu oyuna ait özel bir saha yaptırmıştı.[40]

Abbâsîler'deki yeni aktivitelerden biri de az önce bahsi geçen oyun meclislerindeki tiyatro ve kılık değiştirme oyunlarıdır. *es-Semâcât* adındaki oyun bu dönemde ortaya çıktı. Bu oyun komedi tarzı taklit şeklindeydi. Oyunu oynayan kişiler, hareketleri ve giydiği elbiseleri ile toplumdaki bazı insanları taklit ederlerdi. Sesleri, jest ve mimikleri ile taklit yaparken özellikle ortamda bulunan kişileri güldürecek hareketleri ön plana çıkarırlardı.[41] Örneğin Me'mûn dönemi aşçılarından birinin Abbâde adından bir oğlu vardı. Tezcanlılık ve tuhaf hareketleriyle maruftu. Abbâde'nin insanların hareketlerini taklit etme ve canlandırma kabiliyeti oldukça güçlüydü. Bugünkü manada bildiğimiz Hacivat-karagöz oyununa benzer olduğunu söyleyebileceğimiz gölge oyunları vardı. Oyunlarda kuklalar kullanılırdı ve bunun için ahşap malzemeden özel tasarlanmış maketler vardı.[42] Abbâde gölge oyunlarında son derece mâhirdi. Birgün o dönem şâirlerinden Di'bil b. Alî b. Rezîn el-Huzâî (ö. 246/860) Abbâde'ye seni şiirlerimde hicvedeceğim deyince Abbâde de gölge oyunlarındaki mahareti bilindiği için ona "Şayet bunu yaparsan

---

36 Ebû el-Hasan ʿAlî b. İsmail b. Sîde el-Mursî İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-aʿzam*, thk. ʿAbdulfettâh es-Seyyid Selîm - Faysal el-Hafeyân (Kahire: Maʿhedi'l-Mahtûtâti'l-ʿArabiyye, 1424/2003), 9/136; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmusü'l-muhît*, 108.

37 Rızâ, *Muʿcemu metni'l-luga*, 3/478.

38 Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 2/521.

39 Ebû Hayyân ʿAlî b. Muhammed Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, thk. Vedâd el-Kâdî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1408/1988), 3/45; Makrîzî, *es-Sulûk li maʿrifeti duveli'l-mulûk*, 1/118; Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Zirikli, *el-Aʿlâm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 8/62.

40 Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b Alî b Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 9/224.

41 Ebû Zehv, *Mecâlisu'l-lehv*, 91.

42 Ebû Zehv, *Mecâlisu'l-lehv*, 92.

ben de gölge oyunlarında anneni canlandırırım" diyerek onu bu isteğinden vazgeçirmiştir.[43] Şâbüştî'nin eseri ve eserde geçen bu rivâyet, gölge oyunlarının bu dönemde var olduğunu gösteren en kadîm delildir. Dolayısıyla gölge oyunu, bu dönemin dikkat çeken yeni bir aktivitesidir.

Abbâsîler'de bir başka ve yeni eğlenme aktivitesinin hayvanlar olduğu görülmektedir. Abbâsîler'de eğlenme amaçlı hayvanlarla vakit geçirmenin ön plana çıktığı rahatlıkla söylenebilir. Bu hayvanlar iki grupta incelenebilir. Bunlardan ilki küçük cüsseli hayvanlar diğeri büyük ve güçlü hayvanlar diye ayrılabilir. İlk gruptakiler için Abbâsî halifelerinin güvercin, kartal, şahin, doğan, atmaca, maymun, köpek, koç ve horoz gibi hayvanlar edindikleri görülmektedir. Özellikle Halife Mehdî kuşlarla vakit geçirmeyi ve kuş uçurmayı çok severdi.[44] Maymun edinen ilk halife kaynaklarda geçtiği kadarıyla Emevî halifesi Yezîd b. Muâviye idi. Yezîd'in künyesi Ebû Kays ya da Ebu'l-Yemen olduğu ifade edilen bir maymunu vardı.[45] Bu maymuna ipekten elbiseler giydirilir ve mecliste kendisine tahsis edilmiş olan divanda otururdu. Hârûnürreşîd'in eşi Zübeyde'nin de otuz adamın hizmet ettiği şımarık bir maymunu vardı. Bu maymun insan gibi giydirilir ve kılıç kuşandırılırdı. Ata bindiğinde bu otuz kişi ona hizmet ediyor, maymunun yanına girdiklerinde de onun elini öpüyorlardı. Bu meyanda bir olayı zikretmek kayda değerdir. Birgün Yezid, vedalaşmak için valide sultan Zübeyde'nin yanına gider. Yezid içeriye girdiğinde maymunu getirip elini öptürmek isterler. Maymunun elini öpmeyi kendine yakıştıramayan Yezid, kılıcını çeker, bir darbe ile bahsi geçen maymunu iki parça eder ve öfke ile çekip gider. Hârûnürreşîd olanları işitince adamlarını gönderip Yezid'i huzuruna çağırır ve bu davranışından dolayı onu hesaba çeker. Bunun üzerine Yezid, "Şevketkli! Halifemizin elini öpmeye müşerref olduktan sonra nasıl olur da bir maymunun elini öpeyim? Böyle bir şeyi asla kabul edemem" diye cevap verir. Bu veciz söz üzerine Hârûnürreşîd onu haklı görüp affeder.[46] Diğer taraftan Şâir ve komedyen olan Ebû Nüvâs'ın eğlendiği ve oynadığı birçok köpeği vardı. Onlar Ebû Nüvâs'ın hem şiirlerine hem de hikâyelerine konu oluyor ve bunları kaleme almasına yardımcı oluyordu. Bu hayvanların birbiriyle mücadeleleri de yakından ve ilgi ile takip edilirdi. Emîn döneminde koç, horoz ve köpek gibi hayvanların

---

43 Şâbüştî, *ed-Deyârât*, 187-188.

44 Yıldırım, "Abbasîler'de Sportif Faaliyetler ve Eğlence Kültürü", 359.

45 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân*, 11/489.

46 Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/802.

dövüşü ve boğa güreşi yaygındı.[47] İkinci grup yani büyük cüsseli hayvanlarla vakit geçirme konusunda Abbâsîler'de ilk adı geçen halife Mansûr'du. Câhiz'ın ifadelerine göre halifelerden hiçbiri Mansûr kadar fil edinmemişti. Mansûr'un kırk tane fili vardı.[48] Bunları içlerinde eğitilmiş olan bir fil idare ederdi.[49] Zeydân, Mansûr'un bu derece çok fil edinmesine sebep, onun eski hükümdarların file çok önem verdiklerini öğrenmesini göstermektedir.[50] Hârûnürreşîd de demir kafeslerde aslan, kaplan ve buna benzer birçok hayvan beslerdi.[51] Halîfe Mühtedî'ye kadar bütün halifelerin vahşî hayvan besledikleri ifade edilmekte olup[52] çalışmamız Me'mûn dönemi ile sınırlı olduğu için diğerlerinden bahsedilmemiştir.

Sonuç

Toplumların sosyal yaşamları ve gelenek görenekleri hakkında bilgi veren kılık kıyafet ve yiyecek içecek gibi birçok araç vardır. Hiç şüphe yok ki farklı ortam ve yerlerde oynanan oyunlar da bunlardan biridir. Bu çalışmada Abbâsî oyun meclislerinde oynanan oyunlar ve Me'mûn dönemi sonuna kadar ortaya çıkan oyun ve eğlence mahiyetindeki yeni aktiviteler ele alınmıştır. Abbâsîler'de özellikle fetihlerle beraber sınırların genişlemesi, ekonomik düzeyin yükselmesi ve buna bir de karşılaşılan yeni kültürler eklenince oyun kültüründe de yenilikler olmuştur. Havas zümresinin iştirak ettiği oyun meclislerindeki komedyenler, meccân (şaklaban) ve kassâslar bu dönemde çoğalmıştır. Taklitçiler ortaya çıkmış ve bu iş için özel tasarlanmış kıyafetlerle insan ve hayvan taklidi yapmaya başlamışlardır. es-Semâcât denen yeni bir gölge oyununun ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda bu oyunun Hacivat-Karagöz türü oyunların ilki ve eskisi olduğu sonucuna varılmıştır. Diğer taraftan bu dönemde ortaya çıkan Bercâs, Neşâb ve Culâhik (fındık oyunu) gibi atıcılıkla alakalı oyunlar tespit edilmiştir. Bercâs ve Neşâb hedef vurma şeklinde iken fındık oyununun bir tür sapana benzediği sonucuna ulaşılmıştır. Bunlardan başka bahsi geçen dönemde Tabtâbe ve Savlecân adında iki yeni oyun çıkmıştır. Tabtâbe geniş bir sopa ve top ile at üzerinde oynanırken Savlecân benzer şekilde, takımlar halinde oynanmıştır.

---

47 Ebû Zehv, *Mecâlisu'l-lehv*, 91.

48 Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *el-Hayevân* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424), 7/110.

49 Câhiz, *el-Hayevân*, 7/61.

50 Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/802.

51 Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/802.

52 Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/802.

Kaynakça

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb. *Târîhu Bağdad ev Medîneti's-Selâm*. thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002.

Bıyıklı, Murat. "Cariyelikten Şöhrete Giden Yolda Arîb el-Me'mûniyye'nin Hayatına Panaromik Bir Bakış". *Tokat İlmiyat Dergisi* 10/1 (30 Haziran 2022), 119-144. https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1058825

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Hayevân*. 7 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424.

Dayf, Şevki. *Tarihü'l-edebi'l-Arabi: Asrü'd-düvel ve'l-imarat: el-Ceziretü'l-Arabiyye, el-Irak, İran*. 10 Cilt. Mısır: Dârü'l-Maârif, 1960.

Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek. *Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer: el-fâ'ik sıhâhü'l-cevherî min kısmeti feleki'l-Müşterî: ed-dürretü's-seniyye (mudıyye) fî ahbâri'd-devleti'l-Fâtımiyye*. thk. Birend Ratika, Edvard Bedin, Muhammed Said Cemaleddin, Jonhild Ceraf, Durutiya Kitafolseki. 9 Cilt. İsa el-Bâbî el-Halebî, 1413/1992.

Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Ebû Hayyân ʿAlî b. Muhammed. *el-Besâir ve'z-zehâir*. thk. Vedâd el-Kâdî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1408/1988.

Ebû Zehv, Filistîn Hasan Mahmûd. *Mecâlisu'l-lehv fî kusûru'l-hulefâi fî asri'l-Abbâsî el-evveli*. Filistîn: Câmiatü'n-Necâhi'l-Vataniyye, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yâkub b. Muhammed. *el-Kâmusü'l-muhît*. thk. Muhammed Naîm el-İrkusûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 1357/1938.

Garnâtî, Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed b. Âsım. *Hadâiku'l-ezhâr fî mustahsini'l-ecvibe ve'l-muzhikât ve'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-hikâyât ve'n-nevâdir*. thk. Ebû Hemâm Abdüllatîf Abdülhuleym. Kâhire: Dâru'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyyeti, 2014.

Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî Yâkût. *Muʿcemü'l-üdebâʾ = İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib*. thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993.

Hamza el-İsfehânî, Hamza b. el-Hasen. *et-Tenbîh ʿalâ hudûssi't-tashîf*. thk. Muhammed Esʿad Talas. Beyrut: y.y., 1412/1992.

Heyet. *Kur'an Yolu Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 2015.

Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddîn Ali b. Hasan b. Hibetullâh. *Târîhu Dımaşk*. thk. Amr b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.

İbn Fazlullâh el-Ömerî, Ebü'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Yahyâ. *Mesâliki'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr: Memâliki'ş-şarki'l-İslâmî ve't-Türk ve Mısr ve'ş-Şam ve'l-Hicaz*. 27 Cilt. Ebûzabî [Abudabi]: el-Mecmaü's-Sekafî, 1423/2002.

İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullâh. *el-Muhtâr min kitâbi'l-lehv ve'l-melâhâ*. y.y.: b.y., ts.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 15 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1407/1986.

İbn Sîde, Ebû el-Hasan ʿAlî b. İsmail b. Sîde el-Mursî. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-aʿzam*. thk. ʿAbdulfettâh es-Seyyid Selîm - Faysal el-Hafeyân. 12 Cilt. Kahire: Maʿhedi'l-Mahtûtâti'l-ʿArabiyye, 1424/2003.

İbn Tagrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire*. 16 Cilt. Mısır: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdu'l-Kavmiyye, Dâru'l-Kütüb, ts.

İbn Tayfûr, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir. *Kitâbu Bağdâd: (Akdem mâ kütübü fî târîhi'l-Halife el-Me'mun)*. thk. es-Seyyid İzzet el-Attâr el-Hüseynî. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 3. Basım, 1423/2002.

İbn ʿAbdi Rabbih, Ebû ʿAmr Ahmed b. Muhammed b. ʿAbdi Rabbih. *el-ʿIkdu'l-Ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1404/1983.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b Alî b Muhammed Bağdâdî. *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn ʿAbdurrahmân b. ʿAlî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Tenvîru'l-ğabeş fî fadli's-Sûdân ve'l-Habeş*. thk. Merzûk ʿAlî İbrâhîm. Riyad: y.y., 1419/1998.

İbrahim, Mustafa vd. *el-Muʿcemü'l-vasît*. y.y.: Dâru'd-Daʿvet, ts.

İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. *el-İnbâ' fî târîhi'l-hulefâ'*. thk. Kâsım es-Sâmerrâî. Kahire: Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, 1421/2001.

İsfâhânî, Ali b. el-Hüseyîn b. Muhammed Ebü'l-Ferec. *el-Egânî*. thk. İhsan Abbâs. 25 Cilt. Beyrut: Dârü's-Sâdr, 3. Basım, 1429.

Makrîzî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir. *es-Sulûk li maʿrifeti duveli'l-mulûk*. thk. Muhammed ʿAbdulkâdir ʿAtâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1418/1997.

Makrîzî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir. *Kitâbü'l-Mukaffa'l-kebîr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1427/2006.

Mesʿûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *Mürûcü'z-zeheb ve meʿâdinü'l-cevher (fî tühafi'l-eşrâf mine'l-mülûk ve ehli'd-dirâyât*. thk. Müfid Muhammed Kameyha. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1390/1971.

Rızâ, Ahmed. *Muʿcemu metni'l-luga: Mevsuʿatu lugaviyye hadîse*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1377/1958.

Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed Arnavut Türkî Mustafa. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızoğli b. Abdillah. *Mirâtü'z-zamân fî tevârîhi'l-aʿyân*. 23 Cilt. Dımeşk: Dâru'r-Risâleti'l-ʿÂlemiyyeti, 1434/2013.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Târîhu'l-hulefâ*ʾ. thk. Hamdî ed-Demirdâş. y.y.: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1425/2004.

Şâbüştî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. *ed-Deyârât*. thk. Korkîs Avvâd. Beyrut: Dârü'r-Raidi'l-Arabi, 1406/1986.

Yâfiʿî, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Esʿad b. Ali b. Süleymân el-Yemânî. *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.

Yıldırım, Taner. "Abbasîler'de Sportif Faaliyetler ve Eğlence Kültürü". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26/2 (30 Temmuz 2016), 351-366. https://doi.org/10.18069/firatsbed.346950

Zehebî, Şemseddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-) meşâhîr ve'l-aʿlâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. 52 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 2. Basım, 1413.

Zeydân, Corcî. *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. çev. Nejdet Göl. 2 Cilt. istanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2015.

Zirikli, Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris. *el-Aʿlâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.